HAREZM DÖNEMİ TÜRKÇESİ VE ESERLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Erol KUYMA[1]

Atıf/©: *Kuyma, Erol, (2015). Harezm Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 8, Sayı 1, Haziran 2015, ss. 367-383*

Özet*: Günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan Harezm, 12. yüzyıldan itibaren kültür merkezi olarak sivrilen bir bölgedir. Aynı zamanda burada yaşayan halk da bu isimle anılmıştır. Çeşitli siyasi olaylara tanık olan bölgeye Türkçe ile verilen eserler damgasını vurmuştur. Öyle ki bu bölgede Türkçe, edebi açıdan, Harzemşahlar devletinin yıkılışından sonra bile 15. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili olarak nitelendirilen Harezm Türkçesi, sınıflandırmada Orta Türkçe dönemi içerisinde gösterilmektedir. Harezm dönemi, "Müşterek Orta Asya Türkçesi" olarak da isimlendirilmektedir. Bu dönemde verilen eserlerin çoğu Arap alfabesi ile yazılmıştır. Bu makalede, Orta Türkçe döneminin ilk yazı dili olan Harezm Türkçesi ile Harezm dönemi eserleri ve dil özellikleri değerlendirilmiştir.*

Anahtar Sözcükler*: Harezm Dönemi Eserleri, Harezm Türkçesi.*

Makale Geliş Tarihi: 28.02.2015/ Makale Kabul Tarihi: 08. 06. 2015
1Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Doktora Öğrencisi, e-mail: ogreterol@gmail.com

A General Look Into Khwarazm Turkısh And Its Texts

Citation/©: *Kuyma, Erol, (2015). A General Look Into Khwarazm Turkıc And Its Texts, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 8, Issue 1, June 2015, pp. 367-383*

Abstract: *Today Khwarazm which is in the borders of Uzbekistan and Turkmenistan is a region which has raised as a culture centre since 12 th century. The residents are also called with the same name. Literature Works in Turkish language have affected the region which has witnessed variety of political events. What is more Turkish language continued its effect in the region until the 15 th century from Harzemşahlar state's collapse Khwarazm Turkish which is identified as transition language from Karahanlı Turkish to Çağatay Turkish is shown in the age of milde Turkish. Khwarazm age is also called Collective Middle Asia Turkish. Most of the Works written in this age were written in Arabia alphabet. İn this article, Khwarazm Turkish with Khwarazm period works and language characteristic which is the first written language in middle Turkish period have been examined.*

Keywords: *Khwarazm Age Works, Khwarazm Turkish.*

I. GİRİŞ

Harezm, Aral Gölü'nün güneyinde Ceyhun (Amuderya) nehrinin Aral'a döküldüğü deltanın çevresinde yer alan ve Harzemşahlar adıyla anılan devletin kurulduğu bölgedir. Urgenç ve Hıvye gibi şehirleriyle tanınmıştır. Fuat Köprülü, İslâmiyet'ten önce bu bölgede "âri" olan ve İranlılarla ırk olarak yakınlığı bulunan "Harizmliler" adındaki bir topluluktan bahseder. İbn-i Batuta, Harezm'de konuşulan Türkçe ile ilgili bilgiler vererek Harezm'i dünyanın en zengin memleketi olarak nitelendirir (Bayat, 2003: 128). İslamiyet'ten sonra da bu bölgede hâkimiyet teşkil eden hükümdarlara "Harizmşah" denilmiştir (Köprülü, 1986: 198). 11. yüzyılda Gazneliler'e bağlı olan bu bölgeye atanan yöneticiye de "Harzemşah" adı verilmekteydi. Selçuklu zamanında da valiler tarafından yönetilen Harezm, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra bağımsız olmuştur. 1156-1172 yılları arasında, sırasıyla Kütbiddin Muhammet, Atsız ve İl Arslan, Harezm'i yönetir. Harzemşahlar sülalesi Oğuzlar'ın Beydili boyundan Anuş Tigin ile başlar. Bazı halklar, Moğol istilalarına maruz kalan bu bölgeden göç etmeye başlar. Harezm devletine fiilen son verenler ise Çengizliler (Cengiz Han) olmuştur (Ercilasun, 2012: 369). Sonrasında Celaleddin Harzemşah,

Moğolları ve Gürcüleri birkaç kez daha yenilgiye uğratsa da devleti eski gücüne kavuşturamaz. Anadolu Selçuklularına karşı da mücadele veren Celaleddin Harzemşah'ın, paralı bir asker tarafından öldürülmesiyle Harzemşahlar devleti resmen ortadan kalkmıştır (Bayat, 2003: 127).

Birbirini takip eden siyasi gelişmeler sonunda Harezm Türkleşerek 12. yüzyılda kültür merkezi hâline gelmiştir. Bu durum Çengizliler ve Altın Ordu döneminde de devam etmiştir (Ercilasun, 2012: 369). Janos Eckmann da Harezm'i Kaşgar'ın yanında ikinci bir edebiyat merkezi olarak tanımlar ve bu bölgenin 11 ve 12. yüzyıllarda Oğuz ve Kıpçak boyları tarafından Türkleştirildiğini ifade eder (Eckmann, 2011:1). Harzemşahlar devletinin ortadan kalkması Harezm Türkçesinin gelişimine bir engel teşkil etmemiştir. "Harzemşahların dil etkinlikleri 15. yüzyıla kadar gelir (Bayat, 2003:128). "

Moğol akınlarına rağmen bu bölgedeki edebi hareketlilik devam etmiş ve başta *Nehcü'l Feradis* olmak üzere Türk dili açısından önemli eserler verilmiştir. Eserler içerik olarak genelde sözlük çalışması dâhil dinî, tasavvufi ve didaktik unsurlar barındırmaktadır.

Çalışmamızda, eserler tanıtılırken Harezm Türkçesi ve Harezm-Altınordu Türkçesi şeklinde ele alınmıştır. Eserlere ait nüshalarla ilgili bilgiler *Harezm-Altınordu Türkçesi*[2] ve *Tarihi Türk Lehçeleri*[3] adlı eserlerden alınmıştır.

II. HAREZM TÜRKÇESİNİN TEŞEKKÜLÜ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

A. Harezm Türkçesinin teşekkülü

Ercilasun, Harezm Türkçesini bir yazı dili olarak Kuzey Doğu Türkçesi içerisinde değerlendirir (Ercilasun, 2012: 369). Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesine dayalı olarak batıda Aral ve Hazal arasında kurulup gelişmiştir. 13. yüzyılda Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin de etkisi ile gelişen Orta Asya İslâmi Türk yazı dilinin ikinci aşamasıdır (Gülensoy, 2000: 113). Harezm, asıl itibarıyla Türk olmayıp sonradan Türk unsurlarının göçü neticesinde Türkleşmiştir. Kanglı, Kıpçak ve Oğuz boylarının bölgeye yerleşmesi ile Harezm Türkçesi şekillenmiştir. Harezm sözünün Türk diline ait bir dönemi temsil etmesi Ali Şir Nevai'nin *Mecalisü'n-Nefâis* adlı eserinde, bilgin Hüseyin Harezmî'den bahsetmesi ile ortaya çıkmıştır (Ata, 2002:13).

Köprülü, 5. yüzyılda Oğuzlar'la onlara yakın Türkmenler'in ve yine Oğuzlar'a dil bakımından yakınlığı bulunan Kıpçak unsurlarının Harezm Türkçesinin

2 ATA, Aysu (2002). Harezm-Altınordu Türkçesi, İstanbul
3 ARGUNŞAH, M –SAĞOL YÜKSEKKAYA, G. (2013). Tarihi Türk Leçeleri (Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça dersleri), Kesit yay. İstanbul

oluşumunda rol oynadığını söyler. Hatta Kalaçlar, Kimaklar, Bayavutlar, Kanglılar'dan oluşan Türk unsurları hem bölgenin Türkleşmesinde hem de bu sahada Türkçenin gelişmesinde etkili olmuşlardır. "Harezmdeki edebî Türkçenin teşekkülünde, Kanglı Lehçesinden başka Selçuklular devrindeki Oğuzca ve Hakaniye Türkçesi de tesir etmiştir (Köprülü, 1986: 201-202)."

A. Caferoğlu, Müşterek Orta Asya Türkçesinin içinde yer alan Harezm Türkçesinin oluşum şekli hakkında benzer bilgileri verir. Harezm Türkçesinin teşekkülünde bölgedeki Türk boyları doğrudan etkili olmuştur. Kanglılar, Harezm'de devlet idaresinde, diğer Türk boylarından daha hâkim bir noktada yer almışlardır. Cengiz Han'la olan savaş sırasında bu boya ait kimselerin şehir valileri olarak anıldığı bilinmektedir. Harezm'in Türkleşmesinde etkin rolleri bulunan Yimek ve Bayavut'lar da yine Kanglı Boyuna dâhildir (Caferoğlu, 1984:109-110).

Orta Türkçe devresine dâhil edilen Harezm Türkçesi Altın Ordu bölgesini de içine alan bir yazı dilidir. Harezm dilinde Moğolcadan Arapça ve Farsçaya uzanan ve gittikçe artan bir kelime dağarcığı da etkisini göstermiştir. Bu dillerin tesirine rağmen milli kültüre ve Türk diline olan bağlılık eserlerde kendini belli etmektedir (Gülensoy, 2000: 112-113).

Harezm Türkçesinin Orta Asya Türk edebiyat dillerinin tarihi içinde özel bir devre olduğunu ilk kez A. N. Samoyloviç ortaya atmıştır. Bir geçiş dili vasfı ile Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında yer almıştır (Eckmann, 2011: 2). Aysu Ata V. Bartold' un Harezm ile Çağatay Türkçesine dair tespitlerinden bahsederek bir geçiş devresi olduğu fikrini yineler (Ata, 2002:14).

Harezm'de, 13. yüzyıldan itibaren gelişen İslâmi Türk Edebiyatına, Moğol istilasından sonra 14. yüzyılda Altın Ordu sahası da dâhil olmuştur. Harezm'den Altın Ordu'ya gelen şair ve yazarlar burada Türk yazı dilini yaymışlar, Kıpçak sahasında yeni bir yazı dili oluşturmuşlardır. Bu kadar geniş bir sahada varlık gösteren ve farklı Türk lehçeleri ile de karışmış olan Harezm Türkçesi sınıflandırmada değişik adlandırmalara maruz kalmıştır. Araştırmacılar, eserleri bazen Karahanlı ya da Çağatay Türkçesi içerisinde değerlendirirken bazen de bu döneme ait eserlerin dili için Oğuz-Kıpçak Türkçesi ifadesini kullanmışlardır. Janos Eckmann'a göre (*Nehcü'l-Feradis* hariç) eserlerin telif tarihinden daha sonra istinsah edilmiş olmaları bu metinlerin dil yönünden değerlendirilmelerini zorlaştırmaktadır (Eckmann, 1988: 175). Henüz Harezm Türkçesi ile Harezm-Altınordu Türkçesi arasındaki farkı gösteren ölçütler ortaya konulamamıştır (Ata, 2002: 17).

B. Harezm Türkçesinin Başlıca Özellikleri

1- İlk hecedeki kapalı /ė/ ünlüsünün korunması: bėr-, ėkki, kėçe, vb. Eckmann, Harezm Türkçesindeki /ė/ ve /i/ nin durmadan değişip durduğunu belirtir ve sadece *Nehcü'l Feradis*'te /ė/ ünlüsünün hakim olduğunu aktarır (Eckmann, 1988: 179). Togan bu duruma sebep olarak /ė/ nin edebi lehçede ى ile yazılmasına mahalli ağızda ise üstün ile gösterilmesine bağlar (Togan, 1928: 344) Bazı araştırmacılar /ė/ ünlüsünün Eski Türkçeden beri var olduğu görüşündedir.

2- Çift dudak /w/ foneminin korunması: yawlak "kötü, fena", yawız "kötü", tewe "deve", suw "su" vb.

3- /□/ foneminin korunması: a□ak "ayak", a□ır- "ayır-", e□gü "iyi" vb.

4-Yuvarlaklaşmalar:

a) Sözcük tabanında: soğık>soğuk, yavız>yavuz

b) iyelik eklerinde: evüm "evim", nefsümüz "nefsimiz"

c) İlgi durum ekinde: İslamnun "İslamın",

d) Zarf-fiil eki –p'den önce: tapup "bulup", evüp "acele edip".

e)Yapım eklerinde: edepsüz, "edepsiz", hisabsuz "sayısız", sevüg "sevi, sevgi" vb.

5-Çıkma durum ekinin korunması: börüdin "kurttan", saçındın "saçından", yüzindin "yüzünden"

6- Harezm Türkçesinde büyük ünlü uyumu korunmuştur.

7- İkizleşme olayı vardır: iki > ėkki, tokuz > tokkuz, sekiz > sekkiz

8- /ġ/ sesi boğaz /h/'sine dönüşür: oġşa > ohşa, yaġşı > yahşı

9- Ön seste /y/ korunmuştur: yıra□ "uzak", yıgaç "ağaç",

III. HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ

A. Mukaddimetü'l-Edeb

Mahmud bin Ömer ez Zemahşerî tarafından yazılan eser bir sözlük olup Harezmşah Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'e sunulmuştur. Eserin nüshalarında yazılış tarihi kayıtlı değildir. Ancak Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllardan yola çıkılarak eserin yazılış tarihinin 1128-1144 yılları arasında

olduğu düşünülmektedir (Ata, 2002:31).

Eserde Harezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerde satır altı tercümeler bulunmaktadır. Beş bölümden oluşmaktadır: 1- Fiiller, 2- İsimler, 3- Harfler, 4- İsim çekimi, 5- Fiil çekimi

Eserin istinsah edilmiş nüshaları olmakla beraber Zemahşeri'nin elinden çıkan nüsha kayıptır. Bilinen en eski nüshalar Harezm Türkçesi ve Farsça tercümeli örneklerdir (Argunşah-Sağol, 2013: 165).

a) Eserin Nüshaları

1-Yozgat Kütüphanesi 2- Berlin Devlet Kütüphanesi 3- Paris Supplement turc., 4- Şuster Nüshası 5- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 6- Topkapı Sarayı (3 ayrı nüsha), 7- Millet Kütüphanesi 8- Rampur Sarayı, 9- İstanbul'da Beşir Ağa Kütüphanesi 10- Nevşehir'de Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi 11- İstanbul'da Atıf Efendi Kütüphanesi 12- İstanbul, Yeni Cami Kütüphanesi 13- Manisa Kütüphanesi 14- British Museum (Add 7429) 15- Kastamonu Kütüphanesi (2487) 16- Özbekistan-Hive nüshası (1338) 17- Özbekistan-Taşkent nüshası

b) Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar

1- Barthold,W. (1926). "Eine Zamahsari Handschrift mit alttürkischen Glossen", *İslamica* 2, Leipzig, s. 1-4

2- Benzing, J. (1968). "Das Chwaresmische Sprachmaterial der *Muqaddimat al Adab" von Zamaxsarî. I. Text* Wiesbaden

3- İshak Hocası Ahmed Efendi, *Aksa'l-ereb fi tercemeti Mukadimeti'l edeb*, I-II İstanbul 1313/1895

4- Yüce, Nuri (1993). *Ebul Kasım Carullah Mahmud bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşeri el-Hvarizmi, Mukaddimetü'l Edeb: Harizmi Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş, Dil özellikleri, Metin, İndeks*, TDK yayınları, Ankara

5- Ülkütaşır, M. Şakir (1949). "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz", *Türk Dili-Belleten*, Seri: III (Ocak-Aralık 1948), S. 12-13, İstanbul

6-Özkan, Sezen (2009). *Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında İsimler, Giriş-Metin-Dizin* (1a-60a), Yüsek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi

B. *Kısasü'l-Enbiya*

Nasırü'd-dîn bin Burhanü'd-dîn Rabguzî tarafından yazılmış ve Nasırü'd-dîn Tok Buğa'ya sunulmuştur. 1310 (h.710) yılında yazılan ve peygamber kıssalarından oluşan eser aynı zamanda bir "siyer" özelliği taşımaktadır. Eserde Arapça ve Türkçe şiirler de bulunmaktadır. Toplamda 484 dizeden ibaret 43 Türkçe şiir mevcuttur. Peygamberlere ve din büyüklerine yazılan kasidelerden başka tabiat, aşk ve burçlarla ilgili gazellere de yer verilmiştir (Ata, 2002: 17–18).

Fuat Köprülü'ye göre eser konusu ve yazılışı bakımından İslâmiyet'i yeni kabul etmiş basit zihniyetlerin ihtiyacını karşılayacak niteliktedir. Eserde, Hz. Muhammed'in, Çâr-Yâr'ın, Hasan ve Hüseyin'in menkıbeleri, Anak, Harut, ve Marut, Ashab-ı Kehf kıssaları gibi birçok anlatım bulunmaktadır. Köprülü, ayrıca bu anlatılanların Rabguzî tarafından kendinden önceki Arapça kaynaklardan alındığını söyler (Köprülü, 1986: 287).

Ahmet Caferoğlu, eseri Kaşgar şivesinin en karakteristik örneklerinden biri ve Kutadgu Bilig'e en yakın dil ürünü olarak kabul eder. Eser ilk kez İlminskiy tarafından Petersburg ve Kazan'daki nüshalarla şahısların elinde bulunan nüshalar üzerine yapılan karşılaştırmalardan sonra 1859'da yayımlanmıştır (Caferoğlu, 1984: II-86).

a) Eserin Nüshaları

1- Londra British Museum'da bulunan nüshası en eski nüshasıdır. İstinsah tarihi bilinmemekle birlikte farklı müstensihlerin elinden çıktığı varsayılmaktadır.

2- Leningrad Nüshaları: Altı ayrı nüsha vardır.

3- İsveç Nüshaları: University Library of Uppsala'da iki ayrı nüsha bulunmaktadır.

4- Paris Nüshası: Bibliotheque Nationale

5- Bakü Nüshası: Azerbaycan İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü

b) Eser Hakkında Yapılan Bazı Çalışmalar

1- İlminskiy, N.I.(1859). *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan.

2-Ostroumov, N.P.(1874). *Kritiçeşkiy Razbor Muhammedanskogo* Uçeniya Prorokax, Kazan.

3- Katanov, N. F. (1875). "Tatarskie Skazaniya o Semi Spiyaşçih Otrokah", ZVO, VIII 242-245

4- Ata, Aysu (1997). *Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, Kısasü'l Enbiyâ* (Peygamber

Kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım, DizinI-II, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

5- Cin, Ali (2010). "Rabguzi'nin Kısasu'l-Enbiyasının Tahran Nüshası", *Turkish Studies*, Volume 5/1 Winter

C. *Muînü'l-Mürîd*

1313-1314 (h.713) yıllarında Şeyh Şeref Hoca tarafından dinî bilgileri öğretmek maksadı ile yazılmıştır. Eserin müellifi konusunda Janos Eckmann, "İslam" ismini verirken F. Köprülü ve Zeki. V. Togan kararsız kalmışlardır. Ebu'l Gazi Bahâdır Han'ın, *Şecere-i Terâkîme* adlı eserinde belirtildiği üzere, Arapça yazılmış bazı dinî meselelerin daha rahat anlaşılması için Şeyh Şeref Hoca'dan Türkçeye çevrilmesi istenmiştir (Argunşah-Sağol, 2013: 168).

Eserin bulunduğu mecmuanın kenarlarında *Cevahirü'l-Esrar* adlı bir kitaptan alınmış altı kıta bulunmaktadır. Fuat Köprülü bu konuda, eserin öğretici mahiyette sufiyane manzum bir eser olduğunu, kimin tarafından ne zaman, nerede yazıldığının bilinmediğini belirtir. Ancak kıtalardan birinin son dizesinde "Hıtay, Hind, Moğol, Çerkes, Rus'lardan bahsedilmesinin Harezm'de ya da Altınordu'da yazıldığına delil olabileceğini söyler (Köprülü, 1986: 292).

Ahmet Caferoğlu, eserin vezin bakımından *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'la benzerliğinden, şive bakımından da *Nehcü'l- Feradis*'e yakın olduğundan bahseder (Caferoğlu, 1984: II-117).

Eserin dili hakkında Fuat Köprülü, etraflı bir inceleme sonunda eserde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı lehçelerine has şekillerin tespit edilebileceğini lakin eserin Doğu Türkçesine dâhil edilmesi gerektiğini söyler (Köprülü, 1986: 291).

Eser, şu bölümleri ihtiva eder: İman, Marifetü'l-Hakk ve Resulihi Muhammed, Vaaz–Nasihat, Zekat, İrâdât, Âdap, İktida, Beyânü's Sohbet, Meslü'ş Şeriat ve't Tarikat ve'l Hakikat, Beyânü'l-Kalp ve'n Nefs, Sülûk, Şükrü'l-Hakk, Zikrü'l-Ebrâr

a) Eserin Nüshaları

Eserin bilinen tek yazma nüshası, Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi, No: 1605'te bulunmaktadır.

b) Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar

1- Toparlı, Recep (1988). *Mu'înül-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.

2- Şıh İslâm Şeref Hoca Horezmi (1955). *Mu'înü'l-Mürîd*, (Çapa tayyarlayanlar: Nazar Halimov, Çebbarmemmet Göklenov, Mıratgeldi Söyegov'un redaksiyası

bilen), Aşgabat.

3- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (2006). *Şeyh Şeref Hâce, Mu'înü'l-Mürîd, Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Beşir Kitabevi, İstanbul.(Bu çalışmayı tamamlayamadan 1973 yılında vefat eden Karamanlıoğlu'nun ardından Osman F. Sertkaya malzemeyi olduğu gibi yayımlamıştır.)

4-Toparlı, Recep, Mustafa Argunşah (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*, TDK, Ankara.

D. Nehcü'l-Ferâdis (Uştmahlarnın Açuk Yolı)

Kerderli Mahmud bin Ali tarafından yazılmış dinî ve didaktik bir esedir. Eserin yazılış tarihi konusunda Aysu Ata, "Mercani Nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 istinsah tarihleri "termus anti quem" olarak kabul edilmelidir" diyerek eserin bu tarihlerden önce yazıldığını söyler (Ata, 2002: 24).

Mustafa Argunşah ve Gülden Sağol ise bu konuda, "İstanbul nüshasında bulunan hatimedeki kayda göre eserin müstensihi, eseri yazmayı müellifin ölümünden üç gün sonra, 6 Cemaziye'l-Evvel 761 (1360)'de tamamlamıştır, bu duruma göre, eser 759'da veya 759'dan önce yazılmıştır." şeklinde görüş bildirirler (Argunşah-Sağol, 2013: 171).

Eser dört "bâb"dan ve her "bâb" onar "fasıl"dan oluşur. Her fasıl bir hadisle başlamaktadır. Birinci bölümde, Hz. Muhammed'in hayatı, ailesi, vahiy gelmesi, Mekke'den Medine'ye göç, mucizeleri, çektiği zorluklar, savaşları ve vefatı anlatılır. İkinci bölüm, Hulefâ-i Râşidin, Ehl-i Beyt, Dört İmamın faziletlerini içerir. Üçüncü bölümde Allah'a yaklaştıran ameller; dördüncü bölümde ise Allah'tan uzaklaştıran ameller ele alınmaktadır.

N. Sami Banarlı, eserin İslam edebiyatlarında bir dinî edebiyat çeşidi olan "40 hadis izahı" amacı ile yazıldığını belirtir (Banarlı, 1987: I-356). Eser, özetle dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını anlatan bilgileri içermektedir. Kerderli Mahmud, hadis ve ayetlerle desteklediği bilgileri hikâyelerle de süslemiştir.

Janos Eckman, *Nehcü'l-Feradis* için Harezm Türkçesinin en önemli kaynağı diye bahseder. Açık ve basit bir üslupla yazıldığından dil değerlendirmeleri için uygun olduğunu söyler. (Eckmann, 1988: 177).

Fuat Köprülü de *Nehcü'l-Feradis*'i 14. asırda Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine doğru gidişte tekâmül silsilesinin en mühim eseri olarak görür ve dil tarihi konusunda eldeki eski nüshadan hareketle mahalli şiveye bağlı kalınmasını eserin önemini bir kat daha artırdığını ifade eder. Ayrıca sadece fonetik ve morfolojik açıdan değil aynı zamanda içindeki lügatler itibariyle de çok zengin olduğunu ekler (Köprülü, 1986: 294).

a) Eserin Nüshaları:

1- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, 879

2- Şihabettin Mercani Nüshası. Bu nüsha sonradan kaybolmuştur.

3- Paris Bibliotheque Nationale, 1020. Başı ve sonu eksiktir.

4- Yatla Nüshası. Bu nüsha sonradan kaybolmuştur.

5- Kazan Nüshaları: Kazan Devlet Üniversitesi'nde 2, Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nde 1 nüsha vardır.

6- Leningrad Nüshaları: İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde 2 ayrı nüsha bulunur.

b) Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar:

1- Kalsın, Şirvan (1996). *Nehcü'l-Feradis'te Sözcük Yapımı*, Mersin Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.

2- Tuna, Osman Nedim (1968). "Studies on Nahju'l-Farâdis: A Method for Turkic Historical Dialectology", Ph.D. thesis University of Washington.

3- Eckmann, Janos (2014). *Nehcü'l-Feradis, Cennetlerin Açık Yolu, (yayımlayanlar: H. Zülfikar, S. Tezcan), (dizin-sözlük: A. Ata)*, TDK, Ankara

4- Ata, Aysu (1998). *Nehcü'l Feradis. Uştmahlarnın Açuk Yolı (Cennetlerin Açık Yolu), III. Dizin-Sözlük*, TDK, Ankara

E. Satır Arası Kur'an Tercümeleri

Dil çalışmaları açısından büyük önem taşıyan Kur'an tercümeleri, semantik araştırmalar ve sözlükçülük konusunda başvuru kaynaklarıdır. Türkçe sözcüklerin o devirlerdeki anlamlarının Arapça yardımı ile tespitinde önemli rol oynamaktadırlar (Sağol, 1997: 380)

a) Eserin Nüshaları:

1- Süleymaniye nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Cami 2 numarada muhafaza edilen Kur'an çevirisidir. İstinsah tarihi 764 Rebiülahir ayı (Ocak-Şubat 1363) dır. Nüshada Farsça, Kur'an ayetleri ile nasıl fal bakılacağı ve Kur'an-ı Kerim kıraatinde dikkat edilmesi gereken hususlardan bahsedilmektedir. Her sayfasında 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çeviri bulunmaktadır (Argunşah-Sağol, 2013: 172).

A. Ata, Harezm Türkçesi ile tercümesi yapılmış bu eserin dil bakımından çok önemli olduğunu vurgular. Dinî terminolojinin halkın anlayacağı şekilde olmasından dolayı Türkçe kelimelerin ağırlıkta olduğunun altını çizer (Ata, 2002: 37).

Tek kapsamlı Çalışma;

Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1996-1999): *An Inter-linear Tran Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Facsimile Section One*: 1b-300b. III Sources of Oriental Languages and Literatures 36, Turkish Sources XXXIII,Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996, Sections Two: 301a-587b. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 46, Turckish Sources XXXIX. Harvard University, 1999.

2- Taşkent nüshası: Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el Birûni adlı Şarkinaslık Enstitüsünde 2008 numarada kayıtlı Kur'an tercümesidir. Satır arası Farsça ve Türkçe tercüme içerir. Nerede ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. İlk olarak A.A. Semenov tanıtmıştır.

Tek kapsamlı Çalışma;

Üşenmez, Emek (2010): *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi: Giriş, İnceleme, Metin, sözlük, Ekler Dizini,* İstanbul Ünv. Sosyal Bilim. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul

IV. HAREZM-ALTINORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ

A. *Hüsrev ü Şirin*

Altınordu şairi Kutb tarafından 1341 veya 1342 'de Altınordu hükümdarı Tını Beg ile eşi Melike Hatun adına yazılmış bir mesnevidir.

Altınordu sahasının en eski Türk eseri olarak kabul edilen eser, Kutb'un hürmet beslediği Nizami'den çeviridir. Kutb eseri aynı vezinle çevirmiş fakat küçük bir na't te *Kutadgu Bilig* veznini kullanmıştır. Ayrıca, Nizami'nin metnini aynen çevirmeye çalışan şair, tasvirî ifadelerde kendi maharetini göstermiştir (Köprülü, 1986: 304).

Eser Harezm-Altıordu sahasının ilk din dışı eseridir. Tamamen edebi bir gaye güdülerek yazılan Hüsrev ü Şirin, Aysun Ata'nın ifadesi ile Türk Edebiyatında bugüne kadar bilinen yirmi bir *Hüsrev ü Şirin* veya *Ferhad ü Şirin* mesnevisinin ilkidir.

Dil hususiyetleri bakımından Uygurca-Kıpçakça olarak değerlendirilmesinin yanında Harezm Türkçesinin ve Çağatayca'nın özelliklerini de barındırdığı kabul edilmektedir.

a) Eserin Nüshası:

Eserin tek nüshası, Bibliotheque Nationale'de 312 numarada bulunmaktadır. Bu nüsha eserin kaleme alınışından yıllar sonra 1383-1384'te Berke Fakıh tarafından Altın Buga adına İskenderiye'de istinsah edilmiştir.

b) Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar

1- Zajaczkwowski, Ananiasz (1958-1961). *Najstarsza Wersja Turecka Husräv u Şîrîn Qutba=La Plus Ancienne Version Turque du Husräv u Şîrîn de Qutb :Tekst,Facsimile,Slownik, I-III*, Warszawa.

2- Hacıeminoğlu, Necmettin (1968). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları

3- İnan, A (1951) "Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inden Örnekler", *Türk Dili-Belleten III*, No:14-15, Ankara s. 5-21

B. *Muhabbet-Nâme*

Harezmi tarafından 1353 (h.754)'te Muhammed Hoca Bey'in isteği üzerine yazılmış manzum bir eserdir.

Harezmî, Harezm, Altın Ordu ve Mısır'da, Farsça ve Türkçe şiirleriyle tanınmış bir şairdir (Banarlı, 1987: I-358).

Altın Ordu sahası içerisinde değerlendirilen eser mesnevi tarzında 11 küçük "nâme"den oluşur. İçinde "kıta" adı verilen gazeller de bulunmaktadır. Fuat Köprülü, eserin dilinden bahsederken Arapça, Farsça kelimeler biraz fazla olmasına rağmen eserin çok akıcı bir lisanla yazıldığını ve Harezmi'nin Türkçeyi çok başarılı bir şekilde kullandığını ifade eder. Köprülü'ye göre eser 15. yüzyıl Çağataycasına en yakın eser olarak değerlendirir (Köprülü, 1986: 306).

Janos Eckmann, *Muhabbetnâme'nin* dilini Oğuzca-Kıpçakça olarak değerlendiren Samoyloviç'in tespitini doğru bulmazken Arap harfleri ile yazılmış Londra yazmasının Çağataycanın tesirinde kaldığını söyler (Eckmann, 1988: 177).

a) Eserin Nüshaları:

1- British Museum, Or. 8193'te Uygur harfli mecmuanın 160a-173b yaprakları arasındaki nüsha

2- British Museum, Add. 7914'te Arap harfli mecmuanın 290b-313b yaprakları arasındaki nüsha

3- İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî, nr. 86'da Arapça tefsirin haşiyesindeki nüsha

4- İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîri, Manzum, nr. 949'da muhafaza edilen nüsha

b) Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar:

1- Nadjib, E. N. (1961). *Horezmi, Muhabbetname, İzdanie, Teksta, Transkripsiya, Perevodi İssledovanie*, Moskova. (Bu çalışma Arap harfli nüsha esas alınarak yapılan transkripsiyonlu metnini, çevirisini, dil özelliklerini, sözlüğünü, yer ve şahıs isimlerini, Arap harfli nüshanın tıpkıbasımını içermektedir.)

2- Clauson, Gerard (1962). "The Muhabbat-nâme of Xwârazmî", CAJ, VII 241-255. Çev: Ayşe Gül Sertkaya (2007). "Hvârezmî'nin Muhabbet-nâme'si", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXVII, 191-207.

3- Sertkaya, Osman F. (1972). "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 185-207. (Burada İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî, nr.86'da muhafaza edilen nüsha esas alınarak diğer nüshalarla arasındaki farklar gösterilmiş, ayrıca söz konusu nüsha ile İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Munzum, nr. 949'da muhafaza edilen nüshanın tıpkıbasımları da verilmiştir.)

C. *Dâsitân-ı Cümcüme (Cümcüme-Nâme)*

Hüsâm Katip tarafından Altın Ordu'da 1368 -1369 (h.770) yılında mesnevi şeklinde yazılmış dinî bir eserdir. Lirik bir hikâyesi olan eser, şekil, içerik ve vezin olarak Feridüddin Attar'dan tercümedir (Ata, 2002:43).

Kuru kafa anlamına gelen cümcüme, İlyas Peygamber zamanında yaşamış Cümcüme Sultan'ın hikâyesidir. İlyas Peygambere inanmadığı için Allah'ın gazabına uğrayarak asırlarca kuru kafa olarak yaşar. Hz. İsa'nın şefaatine mazhar olur ve dirilir. İman eder, ömrünü ibadetle geçirir ve cennete gider (Banarlı, 1987: 1-359).

Fuat Köprülü, eserin Kıpçak sahası ürünlerinden olduğunu söyleyerek asırlarca halk arasında unutulmadığını, meşhur Kırım hanı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın, eseri Anadolu Türkçesine tercüme ettirdiğini belirtir (Köprülü, 1986: 307).

a) Eserin Nüshaları:

Samoyloviç'e göre Leningrad Asya müzesinde iki nüshası bulunmaktadır. Ayrıca 18. yüzyıl Çağataycasına aktarılan nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de yer almaktadır. Kazan'da tam olmayan bir metni neşredilmiştir.

D. *Mirac-Nâme*

Mirac olayını anlatan mensur bir eserdir. Paris Bibliotheque Nationale'de muhafaza edilen Uygur harfleri ile yazılmış tek nüshası Malik Bahşı tarafından 1436'da istinsah edilmiştir (Ercilasun, 2012: 379), (Argunşah-Sağol, 2013:175).

Benzerliğinden dolayı eserin Farsça yazılmış bir *Nehcül- Feradis*'ten tercüme olup olmadığı konusunda tartışma vardır.

Mirac-Nâme'nin Arap harfleri ile Çağatayca'ya aktarılmış nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Bu nüsha 1511'de Nureddin Ali bin Kikçine Seyyid Ali et Talikanî tarafından Mısırda istinsah edilmiştir.

Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar:

1- Courteille, A.Pavet de (1882). *Mirâdj-Nâmeh,* Le Manuscript Ouigour de la Bibliothèque Nationale, Paris.

2- Sertkaya, Osman Fikri (1968). *Miracnâme: Metin, İndeks*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezuniyet tezi.

E. Yarlık ve Bitikler

"Yarlık", ferman; "bitik" ise mektup demektir. Ahmet B. Ercilasun 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başında yazılmış iki yarlık ve bir bitiği Harezm Türkçesi metinleri olarak kabul edebileceğimizi söyler. Açıklamasında birden fazla heceli /g/ ünsüzünün tonsuzlaşmaması, 3. şahıs iyelikten sonra –ngA biçiminde görülen yönelme hâl eki gibi özelliklerden dolayı bu metinleri Harezm Türkçesinin son metinleri sayabileceğimizi ifade eder (Ercilasun, 2012: 380).

a) Toktamış Han Yarlığı: 1393 yılında Uygur harfleri ile yazılmıştır. Lehistan-Litvanya kralı Lagayla'ya gönderilmiştir. İlim âlemine kazandıran M. Obolensky'dir. 25 satırdan oluşan Yarlık, Varşova Merkez Arşivi'ndedir (Özyetgin, 1996:105).

b) Temir Kutluk Yarlığı: 1397 yılında Muhammed adlı kişiyi Tarhan yapmak için Temür Kutluk Han tarafından verilen yarlık iki alfabe ile yazılmıştır. Orijinal metni, Uygur harfli olup altında Arap harfleri ile olan karşılıkları verilmiştir. Hammer, 55 satırdan oluşan bu yarlığın Almanca çevirisini ve Arap harfleri ile metnini yayımlamıştır. Yarlığın Uygur matbu harfleri ile yazılı nüshası İstanbul'dadır (Özyetgin,1996:105).

c) Uluğ Muhammed Han Bitiği: 1428'de Altınordu hanı Uluğ Muhammed Han tarafından II. Murad'a gönderilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde kayıtlıdır (Özyetgin,1996:108).

d) Mahmud Han Bitiği: 1466'da Altınordu hanı Mahmut Han tarafından Fatih Sultan Mehmet'e gönderilen bitik Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde kayıtlıdır (Özyetgin,1996:109).

e) Ahmed Han Bitiği: 1477'de Ahmed Han tarafından Fatih Sultan Mehmet'e gönderilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde kayıtlıdır (Özyetgin,1996:110).

V. HAREZM TÜRKÇESİ SAHASINDA ADI GEÇEN DİĞER ESERLER

Tarihi Türk Lehçeleri (M. Argunşah ve G. Sağol) ile Türk Dili Tarhi (A. B. Ercilasun) adlı kaynaklarda, Siracü'l-Kulûb ve *Hilyetü'l- Lisan* ve *Hulbetü'l-Beyân* (*İbni Muhennâ Lügati*) adlı eserlerden de bahsedilmektedir. Bu eserler de Harezm Dönemi Türkçesinin örnekleri arasına alınmaktadır.

A. *Siracü'l-Kulûb*

Dinî, tasavvufi konulu, didaktik, mensur bir eserdir. Eserin Harezm Türkçesi ile yazılmış birkaç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Moskova Devlet Arşivi Eski Eserler Bölümünde kayıtlıdır. Nüsha 1554 'te istinsah edilmiştir. Bu nüshada Çağatayca özellikler daha belirgindir (Argunşah-Sağol, 2013: 175).

Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar:

1-Nadijb, E. N. (1960). "Datırovannaya Tyurkoyazıcnaya Rukopis' XVI. Veka Sirâcü'l-Kulûb İz Tsentral'nogo Gosudarstvennego Arhiva SSR v Moskva", İzdatel'stvo Vostosnıy Literaturı, Moskva.

2- Nadijb, E.N (1989). "Tyurkoyazıçnıy pamyatnik, datırovannıy seredinoy XVI. V. "Sirac al-kulub", Opisaniye pamyatnika, O transkriptsiya", İssledovaniya Po İstorii Tyurkskih Yazıkov XI-XVI vv., Moskva, 151-224.

3- Sertkaya, Ayşe Gül (2010). *Horezm Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb: Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay, İstanbul

B. *Hilyetü'l Lisan ve Hulbetü'l Beyân (İbni Muhennâ Lügati)*

İbni Muhenna tarafından 14. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Farsça-Moğolca-Türkçe bir sözlüktür. Sözcüklerin karşılıkları Arapça olarak açıklanmaktadır. İlim alemine kazandıran P.M. Melioransky'dir. Kilisli Rıfat Bilge tarafından bulunan nüshası Harezm Türkçesi ürünlerindendir (Argunşah-Sağol, 2013:176).

Abdullah B. Taymas, Melioransky tarafından karşılaştırılan beş nüshanın haricinde İstanbul'da bulunan altıncı nüshası üzerine fihrist çalışması yapmıştır. Battal, Melioransky'nin incelediği beş nüshadan farklı olarak

İstanbul nüshasında müellifin "Cemalüddin İbnülmühenna" şeklinde isminin geçtiğini, hareke ve harf işaretlerinin bulunduğunu iletir (Taymas, 1988:2).

Bülent Gül, eserde önemli gramer bilgileri bulunduğunu belirtir. Lehçe farklarının da gösterildiği eserin Türk dili ile ilgili bölümünde ses, yazım, şekil ve sözcük bilgisi alanlarında önemli tespitler bulunmaktadır (Gül, 2010:89).

Eser hakkında yapılan bazı çalışmalar

1-Melioranskiy, P.M. (1900). *Arab-Filolog o Turetskom Yazıke*, St. Petersburg.

2-Kilisli Muallim Rifat (1340).*Kitâbu Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*, İstanbul.

3-Malov, S.E.(1928). *İbn Muhanna o turetskom yazıke*, Zapiski Kollegii Vostokevedov Pri Aziatskom Muzeye Akademii Nauk SSSR, Leningrad, III/2.

4- Battal, Aptullah, (1988). *İbn-i Mühenâ Lûgati*, TDK, Ankara

VI. SONUÇ

Yukarıda tanıtılan eserler hem içerikleri hem de dil özellikleri ile Türk dilinin yazılı tarihinde birer kilometre taşı olmuşlardır. Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında geçiş özelliği taşıyan bu kaynakların araştırmacıların da üzerinde tartıştıkları Türk dilinin dönem ve sınıflandırılması meselesinde sıklıkla adları geçer.

Bu eserler, Harezm bölgesinden Altın Ordu'ya uzanan tarihsel süreçte Türk dilinin gelişimi açısından da büyük öneme sahiptirler. Eserlerin nüshaları ve dilleri üzerinde yapılan çalışmalar Harezm Türkçesini, Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi ile yan yana bir çizgide göstermektedir. Dönemin özelliği gereği bu durum Harezm Türkçesine ve Çağataycaya ait özelliklerin dönem eserlerinde birlikte gözlemlenmesini mümkün kılmaktadır.

Eserlerin içerikleri değerlendirildiğinde genelde didaktik mahiyette dinî konuların ele alındığı söylenebilir. Bu da bize dönemin sosyo-kültürel yapısı hakkında ipuçları vermektedir. Moğol istilasından sonra da bölgedeki kültürel gelişme durmamış, Harezm'den Altın Ordu'ya kadar uzanan coğrafyada ilmi ve sanatsal tekamül devam etmiştir. Eserler İslami kültürün yanında Türk kültürünün de geleneksel olarak yaşatıldığını ve korunduğunu bize göstermektedir. Ayrıca Arapça ve Farsçanın da Türk dili üzerinde etkisinin giderek arttığını gözlemleyebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, M - SAĞOL YÜKSEKKAYA, G, (2013). *Tarihi Türk Leçeleri (Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça dersleri)*, Kesit yay. İstanbul

ATA, Aysu (2002). *Harezm-Altınordu Türkçesi*, İstanbul

BANARLI, N. Sami (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.I,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul

TAYMAS, Aptullah Battal. (1988). *İbnü-Mühennâ Lûgati, (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün İndeksi)*, TDK, Ankara, 2. Baskı

BAYAT, Fuzuli (2003). *Türk Dili Tarihi*, Ankara

CAFEROĞLU, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi, C.II,* Enderun Kitabevi, İstanbul

ECKMANN, Janos (1988). "Harezm Türkçesi", (Çev. Mehmet AKALIN), *Tarihi Türk Şiveleri*. Türk Kültürünü Araştırma Ensitüsü Yayınları. Ankara

ECKMANN, Janos (2011). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar,* (hzl. Osman Fikri Sertkaya), TDK, Ankara

ERCİLASUN, Ahmet B. (2012). *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay. Ankara, 12. basım

GÜL, Bülent (2010). "İbni Mühenna Lugati'nin Türk ve Moğol Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi", *Türkbilig* 19: 87-95.

GÜLENSOY, Tuncer (2000). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay. Ankara

KÖPRÜLÜ, Fuat (1986). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul

ÖZYETGİN, Melek (1996). *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi,* TDK, Ankara

SAĞOL, Gülden (1997). "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar" , *Türklük Araştırmaları Dergisi, (Mehmet Akalın Armağanı)*, İstanbul, say. 8, sayfa 379-396

TEKİN, T - ÖLMEZ, M (2014). *Türk Dilleri*, Bilgesu Yay. Ankara TOGAN, A. Z. Velidî (1928). "Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, c. 2, İstanbul

ÜŞENMEZ, Emek (2013). "*Doğu Türkçesi İle Yapılmış Kuran Tercümeleri Üzerine"*, (erişim adresi: http://www.emekusenmez.com) (erişim tarihi: 25. 12. 2014)